

Köl Tigin (G9) ve Bilge Kagan Yazıtlarındaki *Arılığ* (K7) Üzerine

On *Arılığ* in Inscriptions of Köl Tigin (S9) and Bilgä Qayan (N7)

Erdem UÇAR

Özet

Köl Tigin yazıtının güney cephesinin 9. satırı ile Bilge Kagan yazıtının kuzey cephesinin 7. satırında *RLTG* şeklinde yazılan bir kelime mevcuttur. Kelimenin yazıçevrimi erken dönem neşirlerinden itibaren her zaman aynı şekilde yapılmıştır: *RLTG (a)r(i)lt(i)g*. Ancak kelimenin kaynağı ve anlamlandırılması konusunda ihtilaflar vardır. Yazıtların erken dönem neşirlerinde *arıl-* için 'güçsüz düşmek, zayıflamak' anlamı verilmiştir ve verilen anlam günümüze kadar birçok neşirde kabul edilmiştir. Bu anlamlandırma, ilk kez Talat TEKİN tarafından 'yok olmak, mahvolmak' şeklinde değiştirilmiş ve yakın dönem bazı neşirlerde bu anlamlandırma kabul edilmiştir. Makalede, fiilin anlamı bağlama göre tekrar değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: arılığ, Köl Tigin ve Bilge Kagan yazıtları, eşseslilik, eşyazılılık.

Abstract

There is a word written like 'RLTG' on the southern side of the Köl Tigin inscription (line 9) and the north side of the Bilgä Qayan inscription (line 7). Its transcription is always made in the same way since the earliest editions as: *RLTG (a)r(i)lt(i)g*. However, there are disputes about the meaning and form of the word. In the early editions, 'arıl-' is translated as (growing weak, weakening), and this meaning which was given for 'arıl' is still accepted in many publishing until today. This signification has been changed firstly by Talat TEKİN as "being destroyed, being ruined" and it has been accepted in some of the contemporary publishing. In this article, the meanings of the verb will be re-evaluated according to the context of the text.

Keywords: arılığ, Köl Tigin and Bilgä Qayan inscriptions, homophony, homogra

.....

Doç. Dr. (İzmir/Turkey), merdemu@gmail.com

KT G9'da 𐰽𐰺𐰍 *RLTG* şeklinde yazılan kelimenin Bilge Kagan yazıtında (K7) bugün sadece ilk iki harfi korunabilmiştir (Alyılmaz 2005: 139). Kelimenin yazıçevrimi ilk neşirlerinden beri her zaman aynı şekilde yapılmıştır: 𐰽𐰺𐰍 *RLTG (a)r(i)lt(i)g*. Ancak kelimenin anlamlandırılması ve kaynağı konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. Yazıtlardaki *arıltıg* için *arılmak* şeklinde bir gövde düşünülmüştür.

Bu gövdenin anlamı için önerilen görüşler beş guruba ayrılabilir:

No	Anlamlar	Neşirler
1	'güçsüz düşmek, bitkin olmak, zayıflamak'	Radloff 1895: 35; Thomsen [1896] 2002: 169; Vambéry 1899: 75; Melioranskiy 1899: 62; Orkun 1936: 26; Malov 1951: 35; Nadelyayev 1969: 52b; Clauson 1972: 139a; Abdurahmonov-Rustamov 1982: 90; Şükürlü 1993: 220; Aydarov 1995: 170; Karcaubay 2003: 178; Bazılhan 2005: 80; Tuguşeva 2008: 36; Recebli 2009: 299; Hudiyev 2015: 191
2	'yok olmak, mahvolmak'	Tekin 1968: 262; Ergin 1970: 3; Berta 2010: 191; Şirin 2015: 118; Şirin 2016: 485
3	'tükenmek'	Tekin 1988: 5, 31; Ölmez 2012: 91; Aydın 2017: 49
4	'aldatılmak'	Erdal 1991: 654
5	'perişan olmak'	Ercilasun 2016: 505

Yazıtların ilk dönem nâşirlerinden Radloff (1895: 35) ve Thomsen (2002: 169) *arıl-* için 'güçsüz düşmek, zayıflamak' anlamını düşünmüş ve bu anlam günümüze kadar birçok neşirde kabul görmüştür. Bu anlamlandırma, ilk kez Tekin 1968'de 'yok olmak, mahvolmak' (303b) şeklinde değiştirilmiş ve son dönem bazı neşirlerde de bu anlam kabul edilmiştir: Ergin 1970, Berta 2010, Şirin 2015 ve 2016. Tekin, 1968'de teklif ettiği 'yok oldun' anlamını, 1988'de 'tükendin' şeklinde değiştirmiştir (5, 31). Bu anlamlandırma Ölmez 2012 ve Aydın 2017'de de tekrarlanmıştır.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla *arıl-* hakkında neşirlerde fazla bir açıklama ya da not yazılmamıştır. Görebildiğimiz açıklamalar şunlardır:

Clauson'a göre, Köl Tigin ve Bilge Kagan yazıtlarındaki bağlam *ar-* (I)'ın 'yorulmak, zayıflamak' (1972: 193a-b) edilgen gövdesini gerektirmektedir, ancak bu *ar-* (I) zaten edilgendir. Clauson, yazıtın bu kısmında ikinci bir ihtimal olarak *ar-* (II)'ın 'aldatmak' (1972: 193b) edilgen gövdesi olabileceğini düşünmüştür, çünkü bu kök etkendir ve kökün {-X}l- ile edilgen gövdeye dönüşmesi daha muhtemeldir. Ayrıca, Clauson *arıl-*'in 'yorgun düşmek' tekörnek (hapax) olduğunu belirtmiştir (1972: 229a-b).

Erdal da Clauson gibi Köl Tigin ve Bilge Kagan yazıtlarındaki *arıl-*'in 'aldatılmak, kandırılmak' anlamında olduğunu kabul etmiştir (1991: 654).

Şirin, Köl Tigin yazıtı hakkındaki notlarında *arıltıg* için şu açıklamayı yapmıştır:

"*arıltıg* (< ar-ı-1-tı-g): arıl- eyleminin görülen geçmiş zaman, 2. tekil kişi çekimli biçimidir. ar- 'aldatmak' eyleminden edilgenlik, dönüşlülük ve meçhullük ifadesi veren fiilden fiil yapımı eki -l- ile türeyen *arıl-* 'aldanmak' anlamı taşır. Bu cümlede 'ortadan kalkmak, yok olmak'

mecazlaşmasıyla kullanılmıştır. Türk dili tarihinde başka bir yerde geçmemiş bir kök olan *arıl-* bu özelliğinden dolayı bir hapax legomenondur.” (2015: 118)

Eski Türk Yazıtlarının Sözcükleri'nde da *arıl-* maddesinde kelimenin iki anlamı zikredilmiştir: '1. aldanmak; 2. (bodun birliği, bodun varlığı) ortadan kalkmak, yok olmak, asimile olmak' (Şirin 2016: 474, 485, 720a).

Yazıtların ilk dönem neşirlerinde *arılığ* için 'güçsüz düştün, zayıfladın' anlamı verilirken, son dönem neşirlerde kelimeye 'yok oldun', 'tükendin', 'perişan oldun' anlamlarının verilmesinin nedeni ne olabilir? Yazıtlardaki *arıl-* gövdesi, *ar-* (I) 'yorulmak' ya da *ar-* (II) 'aldatmak' anlamındaki köklerden hangisinin edilgen gövdesidir? Eski Türkçede *ar-* (I) 'yorulmak' ve *ar-* (II) 'aldatmak' eşsesli ve eşyazımlı kelimeler midir?

Bu sorulara cevap aramaya çalışalım. Kelimenin geçtiği genel bağlam, KT ve BK yazıtlarının giriş bölümüne aittir. Bilge Kagan, tahta geçmeden önce ülkesinin durumu hakkında yazıtın bu cephesinde bilgiler vermektedir. Kelimenin geçtiği bağlamı daha iyi anlayabilmek için kelimenin bulunduğu cümleye bakalım: *igidmiş kaganın sabın almatın yér sayu bardıg kop anta alkıntıg arılığ anta kalmışı yér sayu kop turu ölü yoriyur ertig* (KT G9 = BK K6-7). Bağlama göre, Bilge Kagan geçmişte yaşanan olayları anlatarak içinde bulunduğu toplumu tasvir etmektedir. Kaganın sözüne kulak asmayan, ona itaat etmeyen *bodun*, *yér sayu barmış*, yani 'oraya buraya dağılıp göç etmiş' ve bunun neticesinde dağılıp göç ettiği yerde *alkınma* ve *arılma* durumunu yaşamak zorunda kalmıştır. Burada hangi *bodunlar*'dan bahsedilmiştir? Bilge Kagan, yazıtın bu kısmında Kapgan Kagan iktidarının (692-716) ekonomik ve siyasî sıkıntılar içindeki son döneminden bahsediyorsa, 'sağa sola dağılıp göç eden' topluluğun Çin ile ittifak yapan federasyonun içindeki Türk topluluklarının olduğu tahmin edilebilir.¹ Kapgan Kagan'ın halkı çok sert idare ettiği bilinmektedir. Bu sert tutumu devletin başına büyük dertler açmıştır. Boylar arasındaki huzursuzluk gittikçe artmış ve bazı Türk boyları Çin'e müttefik olmak için sığınmıştır (Taşağıl 1993: 68-70; Thomsen 2002: 96, 221, 242, 254).

Bu bilgiye dayanarak, Bilge Kagan'ın hitap ettiği kitle için o dönemdeki bütün Türk *bodun*'unu değil, Çin'le ittifak yapıp onlara sığınan veya Ötüken'i terk edip merkezden ayrılan kitleleri düşünmek doğru olacaktır. Bilge Kagan, bu kitlenin *alkın-* ve *arıl-* eylemlerini gerçekleştirdiğini söylüyor. Bu tarihî açıklamaya göre, fillerin anlamını ele almaya çalışalım.

Clauson, *alkın-* için üç anlam vermektedir: '1. bir şeyi kendi avantajı için tüketip bitirmek; 2. kendini tüketip bitirmek; 3. tükenmek, helak olmak' (1972: 139a). Uygurca sözlükte, fiilin çeşitli anlamları sıralanmıştır: '1. azalmak, kaybolmak, bitmek, sona ermek; 2. (zaman, hayat, vs.) geçmek, bitmek, sona ermek; 3. yok olmak, mahvolmak, yıkılmak; 4.

¹ Thomsen'e göre, bu satırlarda Dokuz Oğuzların Çin'e göçüşü sırasında yaşananlar anlatılmaktadır (2002: 254). Togan da aynı görüştedir (2008: 42-45). Köl Tigin yazıtının güney cephesinin 2. satırı *tokuz oguz begleri bodunı* şeklinde bir hitap ile başlamaktadır. Bazı tarihçiler, Köl Tigin yazıtının başında anlatılan olayların 630'larda yaşandığını düşünmüştü. Bunun nedeni, muhtemelen Bilge Kagan'ın kendine has bir üslubunun fark edilmemiş olmasıdır, zira "*Bilge Kagan, her iki yazıtta da geçmişi bir ayna gibi kullanarak, sanki beylerle ilgili problemler geçmişte, yani 630'larda kalmışçasına konuşmuş ve kendisine muhatap olarak halkı almıştır.*" (Togan 2008: 43)

hayatın sonunda olmak, ölmek, yok olmak; 5. nirvāṇaya ulaşmak' (Röhrborn 2010: 49-52).

Bilge Kagan'a göre, Ötüken'i terk eden Türk toplulukları '*alkınmış*' ve '*arılmış*', bunun neticesinde de arta kalanlar *yér sayu kop turı² ölü yoriyur erti*, yani "orada burada kalarak ve ölerek ilerliyordu". Bu cümle, bize Türk topluluklarının azaldığını anlatıyor olabilir. Buna göre, *alkın*-ı kelimenin sözlük anlamları arasında yer alan 'azalmak' anlamında düşünebiliriz. Fiil için mecazî olarak 'yok olmak' anlamı da kabul edilebilir³, ama fiilin 'azalmak' anlamı daha ağır basmaktadır, zira kelimenin geçtiği cümlelerin devamında *anta kalmış*'ndan, yani 'orada arkada kalanlardan' bahsedilmektedir. Belki de burada *alkın*- ile tam olarak kast edilen 'zarar görerek azalmak' olmalıdır.

Şimdi ikinci kelime *arıl*- üzerinde duralım. Radloff ve Thomsen'in neşirlerinden itibaren çoğu çalışmada *arıl*- 'güçsüz düşmek, bitkin olmak, zayıflamak' anlamında düşünülmüş ve Eski Türkçe *ar*- 'yorulmak' ile ilişkilendirilmiştir. Tekin, bu anlamlandırmayı kelimenin beraber kullanıldığı *alkın*-ın 'yok olmak' anlamına bakarak 'yok olmak, mahvolmak' olarak değiştirmiş (1968), daha sonra yazıtların Türkçe neşrinde fiili 'tükenmek' ile anlamlandırmıştır. Bu teklif, bazı araştırmacılar tarafından da kabul görmüştür.

Kelime için bizim de katıldığımız anlamlandırma şüphesiyle de olsa ilk kez Clauson tarafından teklif edilmiştir. Ona göre, yazıtta *ar*-in 'aldatmak' edilgen gövdesi olmalıdır (1972: 229b). Bu teklif, Erdal 1991'de de kabul edilmiştir (654). Ancak kelimenin bağlamı hakkında ve anlamlandırmanın gerekçesi üzerine bir açıklama şimdiye kadar ortaya konmamıştır. Cümlede, *arıl*-in neden 'aldatılmak' anlamında olduğunu açıklamaya çalışalım.

1. Metnin bağlamı benzer anlamlı iki kelimenin yan yana kullanılması için uygun değildir. Ötüken'i terk eden Türk toplulukları '*alkınmış*', yani mecazî bakımdan 'yok olmuş', 'azalmış' ya da 'zarar görmüş' bir şekilde göç ettikleri yerde hayatlarını sürdürmüştür. Bu topluluğun hem 'yok olması' hem de 'güçsüz kalması' veya 'tükenmesi' pek mantıklı değildir. Üstelik burada *alkın*- ve *arıl*- birlikte ikileme olarak kullanılmamıştır.

2. Cümlede 'güçsüz düşmek, bitkin olmak, zayıflamak' anlamında düşünülen *arıl*- Eski Türkçe *ar*- 'yorulmak' ile ilişkilendirilmiştir. Ancak tespit edebildiğimiz kadarıyla yazıtlarda *ar*- 'yorulmak' geçmez.⁴ Runik metinlerden sadece *Irk Bitig*'te kelime bulunur. Kökün daha sık kullanılması Uygurcada ve Orta Türkçede gerçekleşmiştir.⁵

² Tekin, *TwRw*'yu *toru* 'zayıflayarak' (1988: 67) olarak okusa da metnin bağlamına göre bizce Clauson'un *toru* 'stayed' (1972: 529b) okuyuşu daha doğrudur.

³ Krş. *alk*- 'yok etmek, ortadan kaldırmak' (Röhrborn 2010: 47-48); *alkın*- 'yok olmak, mahvolmak, yıkılmak' (Röhrborn 2010: 49-52); *alkıntur*- '(günahlarını) yok ettirmek' (Röhrborn 2010: 52).

⁴ Taryat (Terkin) yazıtının kuzey cephesinin ilk satırında, *ar*- fiili kaynaklı *aruk* 'yorgun' (< ar-uk) geçmektedir (Tekin 1982: 48, 51).

⁵ Krş. Uygurca *ar*- 'yorgun olmak, yorulmak' (Röhrborn 2010: 65); *arokla*- 'dinlenmek, istirahat etmek' (Röhrborn 2010: 75-76); *arın*- 'yorgun düşmek' (Erdal 1991: 588-589); *arok* 'yorgunluk, yorulma, yorgun, bitkin' ve *arokuz* 'yorulmak bilmez, yorulmaz' (Röhrborn 2015: 260). Ayrıca Orta Türkçedeki *arıl*- için krş. kırk gün olurdu nifasından *arılgunça* (Al-Rabghūzī 2015/I: 169v/4-5 [s. 366]; 2015/II: 425). Orta Türkçe döneminde *ar*- ile beraber bir de fiilin *arı*- şekline rastlanıyor. Eski Türkiye Türkçesi: *arı*- 'yorulmak, zayıflamak' (TS: 205); *arıl*- (I) 'zayıflamak, âciz kalmak' (TS: 205); *argur*- 'yorulmak, zayıflamak' (TS: 192); *arık* (arığ~aruk) 'zayıf, cılız' (TS: 198); *arıklık* 'zayıflık' (TS: 202); *arıkla*-

Eşyazılılık nedeniyle *ar-* (I) ‘yorulmak’ ve *ar-* (II) ‘aldatmak’ filleri birbirine karıştırılmıştır. Eşyazılılık (homography), sözlüksel çatışmanın sebepleri arasında yer alır. Eşyazılılıkta birden fazla sözlükbirim aynı şekilde yazılır, tabii bunların anlamları birbirinden farklıdır (Bussmann 1998: 210a). Kelimelerin kökenleri hakkında araştırma yapılırken bu tip sözlükbirimlere bilhassa dikkat edilmesi gerekir. Ancak, Eski Türkçede *ar-* (I) ‘yorulmak’ ve *ar-* (II) ‘aldatmak’ acaba gerçekten eşsesli midir?

Yazıtlarda *ar-* (I) ‘yorulmak’ köküne rastlanmaz, ama *Irk Bitig*’de fiil mevcuttur. Yazıtlarda *ar-* (II) ‘aldatmak’ (KT G5 = BK K4) ve bunun ettirgen gövdesi *artur-* ‘kandırmak’ (KT G6 = BK K5) bulunmaktadır. Uygurcada *ar-* (I) ‘yorgun olmak, yorulmak’ ve *ar-* (II) ‘aldatmak, kandırmak’ fiillerinin ikisi de vardır. Uygurca metinlerdeki imlâya göre iki fiil eşyazımlıdır. Tekin, Türkçedeki uzun ünlüleri incelediği çalışmasında iki fiili de uzun ünlülü göstermiştir: *ār-* ‘yorulmak’ (1995: 39, 41, 66, 100) ve *ār-* ‘aldatmak’ (1995: 100, 171). Tekin, ayrıca *Divânü Lugati’t-Türk*’teki *ar-*’ın ‘aldatmak’ uzun ünlülü olduğunu düşünmüştür, ancak Türk dillerinde *ar-*’ın ‘aldatmak’ ünlü uzunluğu tanımlanamıyor, ama *ārmak* ‘yorulmak’ fiili Türkmencede bugün uzun ünlülüdür. Bu nedenle, Eski Türkçede (Sami kökenli yazı sistemlerinde) iki fiilin eşyazımlı olduğu, ama muhtemelen eşsesli olmadığı düşünülebilir.

3. Yazıtta *arılmak* fiilinin ‘aldanmak’ anlamında olması konusunda yazıtın 5. satırında *armak* kökünün geçmesi de bizce önemli bir delildir: süçig sabın yımşak agın *arıp* (KT G5 = BK K4). Yazıtın 5. satırında kelimenin kökünün ve 9. satırda da *ar-*’ın edilgen gövdesinin kullanılmış olması oldukça muhtemel gözükmektedir.

4. Son olarak, *arıl-* ‘aldanmak’ Uygurcada da görülüyor, dolayısıyla tekörnek özelliğinde bir kelime değildir. Krş. *arıl-* ‘aldatılmak, kandırılmak’ (Röhrborn 2010: 70).

Sonuç olarak, *kop anta alkıntıg arıltıg* (KT G9 = BK K6-7) “hepiniz orada zarar görerek azaldınız ve aldatıldınız” cümlesindeki *arıl-* ‘aldatılmak’ fiilini yukarıda sıraladığımız gerekçeler ışığında, *ar-*’ın edilgen gövdesi olarak düşünülebileceğine inanıyoruz.

Kısaltmalar

BK = Bilge Kagan yazıtı; D = doğu; dip. = dipnot; DS = Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü (1993); G = güney; K = kuzey; krş. = karşılaştırınız; KT = Köl Tigin yazıtı; TS = XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü (1995).

Kaynakça

- ABDURAHMONOV, G.; A. RUSTAMOV (1982). *Kadimgi Turkiy Til*, Toşkent: Ukituvçi Naşriyeti.
- AL-RABGHÜZİ (2015). *The Stories of the Prophets, Qışaş al-Anbiyâ: An Eastern Turkish Version*, Vol. I-II, Ed. by H. E. BOESCHOTEN, J. O’KANE, Leiden-New York-Köln: E. J. Brill.

‘zayıflamak’ (TS: 201); *arıklat-* ‘zayıflatmak’ (TS: 202). Ayrıca Anadolu Ağızlarında hem *arı-* ‘yorulmak’ (DS: 320b) hem de *ar-* ‘güçsüz kalmak’ (DS: 328a) vardır.

- ALYILMAZ, C. (2005). *Orhun Yazıtlarının Bugünkü Durumu*, Ankara: Kurmay Yayınları.
- AYDAROV, G. (1995). *Kültegin Eskertkişi*, Almatı: Ana Tili.
- AYDIN, E. (2017). *Orhon Yazıtları (Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor)*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- BAZILHAN, N. (2005). *Kazakistan Tarihi Turalı Türki Derektmeleri, Tom II: Köne Türük Bitiktastarı Men Eskertkişteri (Orhon, Yenisey, Talas)*, Almatı: "Dayk-Press".
- BERTA, Á. (2010). *Sözlerimi İyi Dinleyin: Türk ve Uygur Runik Yazıtlarının Karşılaştırmalı Yayını*, Çev. E. YILMAZ, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- BUSSMANN, H. (1998). *Routledge Dictionary of Language and Linguistic*, Translated and Edited by G. TRAUTH; K. KAZAZI, London-New York: Routledge.
- CLAUSON, Sir G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford: Oxford University Press.
- ERCİLASUN, A. B. (2016). *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- ERDAL, M. (1991). *Old Turkic Word Formation, a Functional Approach to the Lexicon*, Vol. I-II, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- ERGİN, M. (1970). *Orhun Abideleri*, Ankara: Milli Eğitim Kitapları.
- HUDİYEV, N. (2015). *Qedim Türk Yazılı Abidelerinin Dili*, Bakı: Élim ve Tehsil.
- KARCAUBAY, S. (2003). *Orhon Muraları: Tarihnamalık-Derektanuluk Taldau, 1 Kitap*, Astana: Kultegin.
- MALOV, S. E. (1951). *Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pis'mennosti: Teksti i İssledovaniya*, Moskva-Leningrad: İzdatel'stvo Akademii Nauk SSSR.
- MELİORANSKİY, P. M. (1899). *Pamyatnik' v' Çest' Kül' Tegina*, S. Petersburg: Tipografiya İmperatorskoy Akademii Nauk'.
- NADELYAYEV, V. M. et al (1969). *Drevnetyurkskiy Slovar'*, Leningrad: İstitut Yazıkoznaniya, Akademiya Nauk SSSR.
- ORKUN, H. N. (1936). *Eski Türk Yazıtları I*, İstanbul: Devlet Basımevi.
- ÖLMEZ, M. (2012). *Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları, Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi: Metin-Çeviri-Sözlük*, Ankara: Bilge-Su Yayıncılık.
- RADLOFF, W. (1895). *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei*, St. Petersburg: Buchdruckerei der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften.
- RECEBLİ, E. (2009). *Qedim Türk Yazısı Abideleri*, 4 Cildde, 1 Cild: Göytürk Yazısı Abideleri, I Hisse, Bakı: Nurlan.

- RÖHRBORN, K. (2010). *Uigurisches Wörterbuch, Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien*, Neubearbeitung, I: Verben, Band 1: ab- – äzüglä-, Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- RÖHRBORN, K. (2015). *Uigurisches Wörterbuch, Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien, Neubearbeitung, II: Nomina-Pronomina-Partikeln*, Teil 1: a – asvık, Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- ŞİRİN, H. (2015). *Köl Tigin Yazıtı, Notlar*, İstanbul: Bilgi Kültür Sanat.
- ŞİRİN, H. (2016). *Eski Türk Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ŞÜKÜRLÜ, E. (1993). *Qedim Türk Yazılı Abidelerinin Dili*, Bakı: Maarif Neşriyyatı.
- TAŞAĞIL, A. (1993). “Kapgan Kagan (692-716)”, *Belleten*, 57/218: 51-70.
- TEKİN, T. (1968). *A Grammar of Orkhon Turkic*, Bloomington: Indiana University.
- TEKİN, T. (1982). “The Tariat (Terkhin) Inscription”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 37/1-3: 43-68.
- TEKİN, T. (1988). *Orhon Yazıtları*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TEKİN, T. (1995). *Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler*, Ankara: Simurg Yayınları.
- THOMSEN, V. (2002). *Orhon Yazıtları Araştırmaları: [1.] Orhon ve Yenisey Yazıtlarının Çözümü İlk Bildiri; [2.] V. Thomsen Tarafından Çözülmüş Orhon Yazıtları; [3.] Yenisey Yazıtlarındaki İyi Değerlendirilmemiş Bir Harf; [4.] Turcica*, Çeviren ve Yayına Haz. V. KÖKEN, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. [→ *Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées*, Imprimerie de la Société de Littérature Finnoise, Helsingfors 1896]
- TOGAN, İ. (2008). 7. ve 8. Yüzyıllarda Çin ve Türk Resmi Tarih Anlayışına Farklı Yaklaşımlar, Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi.
- TUGUŞEVA, L. Yu. (2008). *Tyurkskiye Runičeskiye Pis'mennıye Pamyatniki iz Mongolii*, Moskva: İnsan.
- Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü* (1993). 12 Cilt, 2. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- VAMBÉRY, H. (1899). *Noten zu den alttürkischen Inschriften der Mongolei und Sibiriens*, Helsingfors: Sociéte Finno-Ougrienne.
- XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü* (1995). 8 Cilt, 3. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.